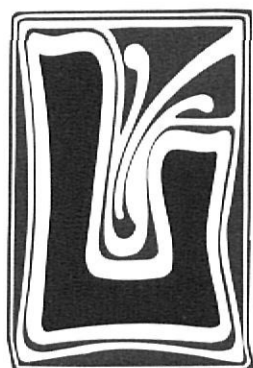

 E l s J o c s F l o r a l s d e G i r o n a

Els poetes de l'Escola Mallorquina en els Jocs Florals de Girona

a participació dels escriptors mallorquins en els Jocs Florals de Girona dibuixa la trajectòria de les relacions existents entre un nucli concret de poetes catalans, bàsicament els poetes noucentistes, encara que no exclusivament, i els poetes de l'Escola Mallorquina entre 1905 i 1931-1933. Aquestes

dates no es corresponen, evidentment, amb el període noucentista, però sí que coincideixen amb l'època predominant del model estètic de l'Escola a Mallorca, i en la qual les relacions entre catalans i mallorquins tenen una major consistència, tot i les desavinences estètiques que es deixen sentir també en el certamen poètic gironí.

Tomàs Forteza i Gabriel Alomar

Les relacions entre els escriptors catalans i els mallorquins han estat intenses des de la Renaixença, i Girona no n'és cap excepció, com ho demostra la participació de Tomàs Forteza i el guardó que obté amb el poema *La Caritat*, en la primera edició del Certamen Literari convocat per l'Associació Literaria de Girona el 1872 (1). Però aquestes relacions adquireixen una importància decisiva en l'evolució poètica catalana amb l'entrada en escena de Josep Carner i el grup de poetes gestat al seu entorn. En aquest cas Girona acomplirà la funció designada per partida doble, d'una banda

Isabel Graña

com a objectiu de l'expansió del projecte noucentista i, de l'altra, acollint i potenciant els poetes de l'Escola Mallorquina com a representants d'un territori i uns valors culturals prou cobejats pels poetes noucentistes per diversos motius (2).

La presència mallorquina en els Jocs de Girona s'inicia el 1905 de la mà de Gabriel Alomar, guanyador del premi de la revista *Stakanovitchz*, amb un sonet de factura escultural, *La quadriga*. En un any en què presideix el jurat Joan Maragall, i la figura del mallorquí ja té les connotacions d'esquerrà i radical que el perseguiran sempre més des de la sonada conferència de l'Ateneu Barcelonès, en la qual Alomar exposa la seva teoria d'*El Futurisme* (1904). Aquest és, però, un moment de transició per a la poesia catalana, el grup noucentista resta a l'espera de la seva consolidació definitiva i l'acostament a Mallorca tot just ha donat els primers fruits en el cicle de conferències de l'Ateneu i en les obres primerenques de Josep Carner (3).

Llorenç Riber, Miquel Costa i Llobera

Quan la presència dels mallorquins es torni a destacar en l'edició de 1907, la situació i el marc de relacions amb els poetes del Principat ha canviat de manera substancial. L'arquitecte i poeta Rafael Masó és un dels membres de la Comissió Organitzadora i el secretari dels Jocs, que són presidits per un altre gironí i destacat amic dels mallorquins, Joaquim Ruyra. Amb ells, Josep Carner i Prudenci Bertrana són també membres destacats del

Maria Antònia Salvà.

E I S J O C S F L O R A L S d e G I R O N A

jurat qualificador, i els Jocs finalitzen amb un resultat triomfant per als mallorquins: Llorenç Riber obté la Flor Natural, i potser com a deferència a Bertrana tria a la seva filla, Aurora, com a reina de la festa. Josep M. Tous i Maroto obté el primer accèssit, Maria-Antònia Salvà acumula dos premis més i Miquel Ferrà n'obté un altre (4). Aquest resultat revela l'interès que despertaven els poetes mallorquins al Principat i, també, el moment d'ebullició nacional de la candidatura regionalista de l'Espurna (5) i la renovació generacional que representa respecte als mestres de l'Escola (6), aquest grup de poetes que fora de Mallorca ofereix una imatge compacta, encara que en realitat no és res més que una aparença sota la qual bullen importants diferències de caràcter ideològic, especialment entre Miquel Ferrà i Miquel Forteza, amb Llorenç Riber i Josep M. Tous i Maroto.

L'any següent, Miquel Costa i Llobera, que iniciava aleshores la seva davallada literària, presideix la festa, i Gabriel Alomar resulta el guanyador de la Flor Natural amb sis sonets agrupats sota el títol genèric d'*Epigramata* (7). Al costat del parnassianisme alomarià el 1908 és guardonat també un jove mallorquí estudiant d'enginyeria a Barcelona, Miquel Forteza i Pinya. Amb aquest triomf s'estrena com a poeta, ja que no participa en cap altre certamen fins l'any següent a Palma, ni publica el seu primer recull, *L'Estela*, fins al 1919. La *Garlanda de sonets*, guanyadora del premi Josep Berga i Boix, aplega deu composicions que no foren recollides mai en volum pel seu autor i dels quals en resta encara algun amb caràcter de poema espars (8).

La presència dels poetes de l'Escola serà una constant en els Jocs Florals de Girona fins a l'any 1917. En aquest any Miquel Ferrà acumula fins a nou guardons, i esdevé el més premiat dels poetes mallorquins, junt amb Maria-Antònia Salvà, Josep M. Tous i Maroto, Llorenç Riber i Miquel Forteza, que obtenen tres premis cadascun. Els altres poetes illencs que resulten guanyadors als Jocs de Girona són Bartomeu Guasp i Gelabert, Bartomeu Barceló Miquel i Mn. Bartomeu Barceló (9), que a partir

Llorenç Riber.

de 1916 inicien el seu camí poètic com els darrers integrants de l'Escola Mallorquina i participen en la festa gironina fins al 1933. Cal afegir-hi, a més, la presència de Baltasar Samper, que resulta premiat el 1918 i el 1919 amb algunes de les seves composicions musicals per a cançons.

Les contradiccions de Miquel Ferrà

La participació més destacada dels mallorquins en la festa de Girona és, sens dubte, la que ofereixen en qualitat de presidents del jurat Miquel Costa i Llobera (1908) i Miquel S. Oliver (1913), amb els seus discursos de circumstàncies, i Joan Alcover (1922) i Joan Estelrich (1932), amb parlaments molt més compromesos i en el cas d'Alcover un tant punyent i polèmic, perquè fa aflorar el malestar provocat per una pugna estètica que en els darrers anys havia enterbolit les relacions entre els poetes continentals i els poetes insulars. També respon a aquest nou ordre de relacions la darrera intervenció de Miquel Ferrà en aquest certamen, el 1917, malgrat que els Jocs de Girona es continuen celebrant fins al 1935, amb algunes interrupcions forçoses. L'actitud de Ferrà, aparentment contradictòria si tenim en compte que en les seves intervencions anteriors havia guanyat nombrosos premis amb composició de tota mena (10), és indicativa del seu desconcert davant d'aquesta situació, especialment incòmoda per a ell, que vivia a Barcelona, i també del canvi estratègic per part del grup de l'Escola, que es replega sobre la seva proposta estètica i inicia un dels seus períodes més combatius allunyant-se cada vegada més de la poesia catalana continental i potenciant els trets més característics de la poesia insular.

Les valoracions fetes pel jove crític Joaquim Folguera a propòsit de la poesia de l'Escola Mallorquina (11), la desvertebració del grup de Carner i les noves tendències estètiques de la poesia catalana continental, especialment les primeres temptatives d'avantguarda, són alguns dels motius fonamentals d'aquest distanciament. Joaquim Folguera posa de manifest en el seu llibre la dissociació de criteris estètics que s'ha produït entre la poesia insular i la

Miquel Ferrà

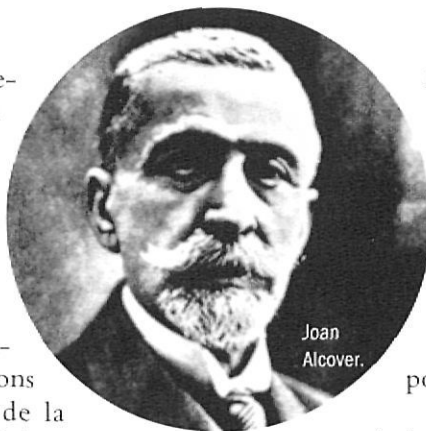
E I S J O C S F L O R A L S d e G I R O N A

poesia continental, i ho fa, a més, carregant obertament contra la proposta estètica dels joves poetes mallorquins, evitant en tot moment la designació d'Escola Mallorquina i obviant en tot moment el paper de Miquel Ferrà, l'home decisiu en el procés de consolidació de l'Escola i en les relacions entre catalans i mallorquins. La polèmica desfermada per aquestes declaracions encara cueja el 1921, amb motiu de la publicació d'un recull d'articles de Folguera a títol pòstum (12) que és contestat per un altre català, Josep M. Junoy, des del diari insular *El Día* (13), que dirigia Joan Estelrich.

L'esclatxa oberta entre el model estètic defensat per l'Escola Mallorquina i les noves formes dels poetes post-simbolistes i avantguardistes del Principat no és altra cosa que la natural evolució i/o substitució de models estètics que imperen en qualsevol literatura o disciplina artística, però amb la particularitat que en el cas mallorquí la pròpia dinàmica interna, i la situació de retard en el procés de consolidació nacional, produeix alhora un considerable retard en aquesta substitució de models estètics. El fet que en el cas de Catalunya aquesta evolució es produeixi d'una manera aparentment natural per la desvertebració del grup carnerià, agreuja encara més la situació dels mallorquins, sobre els quals recau el pes de les crítiques dels nous poetes catalans, i també dels que es reciclen i inicien nous períodes d'investigació poètica, com és cas de López-Picó.

El parlament de Joan Alcover

Sense aquestes puntualitzacions resultaria un tant incompreensible el parlament de Joan Alcover a Girona el 1922, moment en què la polèmica està més viva que mai i aflora a la superfície en diverses ocasions, com en la sessió necrològica dedicada a Costa i Llobera a l'Ateneu Barcelonès i en el discurs del president dels Jocs Florals de 1922. Joan Alcover no dubta a reivindicar els patriarques de la Renaixença, però tampoc ho fa a l'hora de reclamar el paper decisiu de les generacions del nou-cents. Així inicia una llarga llista de poetes, dels quals cal mantenir viu el record, i que va des de Verdaguier i

Joan Alcover.

Maragall fins a Costa i Llobera, i des dels romàntics anglesos i alemanys fins als simbolistes francesos i a Rubén Darío, que tingué una importància singular en la poesia mallorquina. I, tanmateix, no satisfet amb la reivindicació reclama encara el paper necessari de la crítica i s'atreveix a blasmar les tendències poètiques dels més joves:

(...) abunden els poetes que volen constituir, no una categoria, sinó una casta apart de la família humana, i, desviant-se del reialme on brollen els manantals de la inspiració poètica, resulten incompreensibles, no tant per l'obscuritat (que alguns erigeixen en dogma) com per la inconsistència. No és que no endevinem ço que volen dir-nos, sinó que ens fan l'efecte de que no diuen res, o almenys res que en el nostre enteniment o en la nostra sensibilitat pugui trobar reflexe i consonància. Els poetes poden ésser tan originals com vulguin, com més originals millor, mentre expressin quelcom que ens interessi com a homes; però les rareses suggerides per la pruija d'un individualisme desvinculat del sentiment col·lectiu no ens fan ni fred ni calor» (14).

Aquest discurs, com el pronunciat per Llorenç Riber a l'Ateneu, causa un impacte negatiu en els poetes catalans, tal com es desprèn d'una carta de López-Picó a Carles Riba —que aleshores es troba a Alemanya— en què li explica la situació amb tota mena de detalls:

«Vetllada de Costa i Llobera a l'Ateneu. Cal haver-hi estat per comprendre l'absurditat aclaparadora d'aquesta mena de festes. Només en Garcés es posà a to de discreció. Els altres, des de Pere Rahola, que presidia, fins a Rubió i Lluc, que encara no sabem quin paper feia, tots estigueren mal plaçats. Singularment mossèn Riber, el qual arribà als límits d'impertinència a què sols un retòric mallorquí pot arribar. El tal mossèn corregí el seu parlament i l'amplià mentre els altres criticaven, adaptant-hi una rèplica grollera al comentari just de Garcés apoiat en la citació folgueriana que tots coneixem i que molts compartim. Figureu-vos la tremolosa veu nasal enyorant els déus d'uns pastoretz mitològics gronxant-se damunt d'una hamaca de mots sonors, i fulminant anatemes contra la pobreta poesia catalana, impotent si no fossin els mallorquins! Sortosament al final D. Joan Alcover, si més no, compregué que calia suavitzar una mica l'esquerperia insular i llegí la poesia conjuntament dedicada

Carles Riba.

E I S J O C S F I O R A I S d e G i r o n a

al Maragall i al mossèn Costa amb motiu de la publicació simultània d'*Enllà* i de les *Horacianes*. No crec però, després de llegir el discurs de l'Alcover als Jocs de Girona, que tinguem en ell el comprensiu amic que a estones ens creiem tenir. I això que ell mateix es traeix de vegades. Mira que enyorar en Rubén Darío i blasmar de la nostra poesia actual» (15).

Encara que existeix un nucli de poetes i crítics catalans defensors de la proposta estètica de l'Escola Mallorquina, com Josep M. Capdevila, Junoy, Carner, Sagarra i Bofill i Ferro, entre d'altres, en aquest moment la direcció estètica de la poesia catalana corre a càrrec de Carles Riba, que manté sempre una actitud estèticament recelosa envers el seu antecessor, Josep Carner, i també envers Miquel Ferrà, perquè ell i la resta de poetes de l'Escola representen a Mallorca tot allò que Carner i el seu grup representen al Principat.

El discurs de Joan Estelrich

El president de torn dels Jocs de 1932, Joan Estelrich, aleshores diputat de la Lliga per Girona, inicia el seu discerniment reprenent el discurs efectuat pel seu mestre, Joan Alcover, deu anys abans, i recordant també el de Costa i Llobera el 1908. El discurs d'Estelrich és, sens dubte, un avenç del seu llibre homenatge escrit durant l'any de commemoració del centenari de la Renaixença, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, i en el qual elabora la seva teoria del ressorgiment. Estelrich considera, com el seu mestre, que: «Una ventada d'oblit, una epidèmia d'ingratitude, envers aquells que ens tornaren a vida col·lectiva, sembla que s'ensenyoregi de les nostres gents, sobretot d'aquelles que si no les més representatives, són actualment les més responsables» (16). I disposat a aprofundir en aquest tema s'interroga i dóna resposta a la que ell creu que és la clau de volta d'aquest problema:

«Certament, la nostra antiga literatura té un aspecte nacional, d'una lleialtat i significació evidents. El té, en la mateixa intensitat, la nostra literatura moderna?

«Joan Alcover, deu anys enrera, denunciava "la fador d'una poètica neutra, d'escassa coloració geogràfica i personal".

Joan Estelrich.

Voldria jo ampliar avui el tema, llavors tot just insinuat. Evidentment, la nostra literatura d'avui és fruit de la Catalunya d'avui i expresa sentiments, inquietuds, estats mentals de catalans d'avui. Però ningú no em negarà, perquè tothom pot fer l'observació, que grans sectors de la nostra vida no han pres estat literari; que hi ha, en suma, un desequilibri entre el nostre fet literari i el nostre fet social. El fet social pesa més, té més complexitat, té més interès, té més volum, que el fet literari. A França per exemple, la literatura és producte de l'instint social. Tota la vida social francesa es tradueix en literatura; en aquest sentit no hi ha potser cap literatura tan completament nacional com la francesa» (17).

Tot seguit analitza el problema de la llengua i el paper que haurien de tenir, al seu judici crític, els poetes i la literatura en la vida espiritual de la nació. D'alguna manera Estelrich està reclamant la que podem considerar com una de les constants més clares en la seva obra assagística, la intervenció de l'intel·lectual com a capdavanter i guia de la massa social:

«Puresa en els nostres poetes, i grandesa en tots aquells destinats a ésser conductors, suscitadors d'entusiasmes, desvetlladors de nobles passions juvenívoles. La nostra literatura, la nostra terra, necessita sobretot exemples d'ànimes àvides de grandesa. La grandesa de les grans ànimes pascalianes, difícilment aconhortades, difícilment contentadisses» (18).

La idea messiànica del poeta —i de l'intel·lectual en general—, que tenen els modernistes perdura en el temps, però en el discurs d'Estelrich els valors exemplificadors que han d'estendre els poetes entre el poble, i les formes per arribar-hi, marquen la diferència essencial entre les dues generacions que han conformat la fesomia del nou-cents català. El parlament d'Estelrich és bàsicament esperançador, perquè la situació personal del director de la Fundació Bernat Metge és un tant excepcional respecte a la resta dels seus col·legues mallorquins, i perquè el moment d'eufòria que es viu a l'entorn del centenari de la Renaixença desdibuixa sensiblement la realitat de les relacions amb els poetes catalans.

Malgrat tot, una dècada després perdura encara, mitjançant les paraules de Joan Estelrich, la profunda queixa de Joan Alcover. Perquè el sentiment de solitud que experimenten els

Miquel Costa i Llobera.

E I S J O C S F L O R A L S d e G i r o n a

Reines dels Jocs Florals de Girona.
De dalt a baix,
Clara Montsalvatge (1920),
Maria dels Dolors Prim (1921),
Maria Dalmau Valadía (1931) i
Maria Pla (1933)

poetes mallorquins traïx de vegades fins la integritat del mateix Alcover, fet que agreuja considerablement un marc de relacions que ja és prou complicat assumint la desincronització evident entre la societat catalana i la mallorquina, i que no se supera fins a la postguerra, quan les prioritats ideològiques imposades per una desitjada represa cultural obliguen els uns i els altres a prescindir de les singularitats i a fer front comú davant del veritable enemic.

Isabel Graña és llicenciada en filologia hispànica
i magister en literatura catalana.

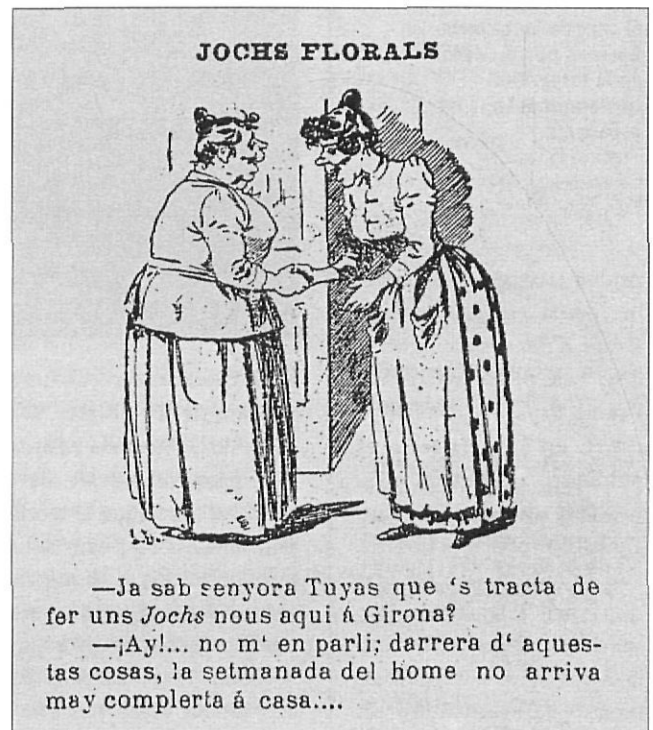
Notes

- (1) Aquest certamen és considerat com l'antecessor dels Jocs Florals de Girona que tenen el seu inici, pròpiament, en l'edició de 1903. Aprofito l'avinentesa per agrair a na Carme Puig la tramesa abundosa de material, així com les informacions que m'ha proporcionat sobre aquests Jocs Florals, sense les quals aquest article no hauria estat possible.
- (2) Vegeu Jaume Aulet, *Josep Carner i els orígens del Noucentisme*. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.
- (3) Vegeu l'edició i el pròleg de Jaume Aulet a Josep Carner, *Llibres de sonets*. Barcelona: Curial, 1991.
- (4) Els poemes guanyadors són una sèrie de sis composicions aplegades sota el títol d'*Altres temps*, de la qual Llorenç Ribes recollirà en volum exclusivament el poema que du per títol *Ambraval*. Tres sonets de Tous i Morato, *A un àguila captiva*, *Neroniana* i *La primera ventada*. El poema *Tardor*, de Miquel Ferrà, que passà a formar part del poemari *La Resada* (1919), i per part de Maria-Antònia Salvà l'accésit al premi de l'Excm. Ajuntament de Girona amb *Temps de metles* i el premi del Centre Moral amb *D'un pelegrinatge*, composició de quatre poemes titulats: *Caija*, *Betlem*, *El Desert* i *Jensalèn*, fruit del viatge a Terra Santa en companyia de Costa i Llobera, entre d'altres. Vegeu el volum corresponent als *Jocs Florals de Girona. Any 1907, quint de sa fundació*. Girona, Impremta Masó, 1908.
- (5) L'any 1907 els regionalistes mallorquins, influïts pel triomf de Solidaritat Catalana, s'apleguen per presentar una única candidatura a l'Ajuntament de Palma, que duu el nom d'un poema de Joan Alcover, *l'Espuma*.
- (6) Els anomenats mestres de l'Escola Mallorquina són Miquel Costa i Llobera, Joan Alcover, Miquel dels Sants Oliver i Gabriel Alomar.
- (7) Tots aquests sonets: *A la creu del císter* [sic], *es quatre presentalles del meu sonet*, *La corona*, *Dona i ciutat*, *orient i occident* i *Consumació*, junt amb la composició premiada el 1905, passen a formar part de l'únic recull poètic de Gabriel Alomar, *La columna de foc* (1911). Vegeu el volum dels *Jocs Florals de Girona. Certamen de MCMVIII*. Girona: Impremta i Llibreria de Vda. i Fill de Josep Franquet i Serra, 1909.
- (8) Alguns d'aquests poemes han estat aplegats en un apèndix per Pere Rosselló Bover en l'edició de Miquel Forteza, *Poemes i traduccions*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Universitat de les Illes Balears, 1997.
- (9) La participació més destacada de les tres és la de Mn. Bartomeu Barceló, guanyador de l'accésit a la Flor Natural el 1931 i de la Viola el 1933.
- (10) El 1911 obté tres premis el de D. Joaquim Coromina per l'*Oració de Penitència*, el de l'Ajuntament de Girona per una traducció de Tèophile Gautier i el de *La Joventut Tradicionalista* per una altra traducció d'Alfred de Vigny. El 1913 resulta guanyador del premi de D. Bonaventura Sabater per l'*Idil·li de l'hort i el molí*, un poema que conté tots els tòpics de l'Escola Mallorquina, i el 1916 obté el premi de D. J. Vallés i Pujals amb la coneguda sèrie de sonets *Sportuomen*, en què mostra les seves dots soneistes, al més pur estil carnerià.
- (11) Vegeu Joaquim Folguera, *L'aportació mallorquina dins Les noves valors de la poesia catalana*, Barcelona: Publicacions de «La Revista», 1919, p. 41-43.
- (12) Joaquim Folguera, *Artides*. Barcelona: Publicacions de «La Revista», 1921.
- (13) Josep M. Junoy, *Joaquim Folguera y la poesia mallorquina*, a *El Dia de Mallorca*, (18-8-1921).
- (14) Joan Alcover, *Discurs Presidencial en els Jocs Florals de Girona l'any 1922*, dins *Obres Completes*, Barcelona: Selecta, 1951, p. 307-311.
- (15) Carta de López Picó a Carles Riba, datada del 2 al 4 de novembre de 1922. Vegeu *Epistolari J. M. López-Picó-Carles Riba, (a cura d'Oswald Cardona)*. Barcelona: Barcino, 1976, p. 201-202.
- (16) Joan Estelrich, *Discurs del president*, dins el volum corresponent dels Jocs Florals a Girona, any 1932.
- (17) *Ibid.*, p. 11-12.
- (18) *Ibid.*, p. 17.

Bibliografia

Llibres

- BERTRANA, A. *Memòries fins el 1935*. Ed. Pòrtic, Barcelona, 1973.
- CASACUBERTA, M. i RIUS, L. *Els Jocs Florals d'Olot (1890-1921)*. Editora de Batet, Olot, 1988.
- CASTELLANOS, J. *Literatura, vides, ciutats*. Edicions 62, Barcelona, 1997.
- COSTA I FERNÁNDEZ, L. *Història de la premsa a la ciutat de Girona (1787-1939)*. Col. de Monografies de l'IEG, núm. 12, Girona, 1987.
- DIVERSOS AUTORS. *El catalanisme conservador a Girona*. Quaderns del Cercle, Girona, 1996.
- *El catalanisme d'esquerres*. Quaderns del Cercle, Girona, 1997.
- FRADERA, J.M. «El vigatanisme en la transformació de les tradicions culturals i polítiques de la Catalunya muntanyesa. 1865-1900», a RAMISA, M. *Els orígens dels catalanisme conservador i «La veu del Montserrat», 1878-1900*. Eumo Editorial, Vic, 1985.
- *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*. Ed. Curial, Barcelona, 1992.
- FULCARÀ I TORROELLA, M.D. *Girona i el modernisme. Contribució a la història dels ambients político-culturals del començament de segle*. Col. de Monografies de l'IEG, núm. 5, Girona, 1976.
- MARFANY, J. L. *La cultura del catalanisme*. Ed. Empúries, Barcelona, 1995.
- MIRACLE, J. *La restauració dels Jocs Florals*. Ed. Aymà, Barcelona, 1960.
- PALOL, M. de. *Girona i jo*. Ed. Pòrtic, Barcelona, 1972.
- POBLET, J. M. *Catalunya 1883-1913. Una panoràmica amb el teatre i els Jocs Florals*. Ed. Pòrtic, Barcelona, 1970.
- PUIGBERT, J. *La Girona de la Restauració. Girona, 1874-1923*. Col. Quaderns d'Història de Girona, Diputació i Ajuntament de Girona, Girona, 1995.
- RIQUER, COMAS, MOLAS. *Història de la literatura catalana. Vol. VII*. Barcelona, 1986.
- VILA, P. *La Renaixença a Girona*. Diputació de Girona, Girona, 1986.
- VINYAS I COMAS, J. *Memòries d'un gironí*. Impremta Masó, Girona, 1932.

Acudit publicat a la revista *L'Enderroch*, l'any 1902.

Articles publicats a la Revista de Girona

- CAMPS, A. «El modernisme al Grup de Girona: la recepció de Gabrielle d'Annunzio». *Revista de Girona*, núm. 170. 1995.
- DIVERSOS AUTORS. «Dossier. Prudenci Bertrana entre dos aniversaris». *Revista de Girona*, núm. 154. 1992.
- «Dossier. El wagnerisme. El wagnerisme a Girona durant l'època modernista». *Revista de Girona*, núm. 143. 1990.
- «Dossier. La Revista de Girona». *Revista de Girona*, núm. 75. 1976.
- «Dossier. Palol i Bertrana, una aventura periodística paral·lela». *Revista de Girona*, núm. 112. 1985.
- MARQUES I PLANAGUMÀ, J.M. «Estructures i mentalitats a l'església gironina. 1875-1900». *Revista de Girona*, núm. 75. 1976.
- PLA I CARGOL, J. «Repercusión del romanticismo en Girona». *Revista de Girona*, núm. 75. 1976.